

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

О. О. СУШКО (Київ)

ОСОБЛИВОСТІ ВИСВІТЛЕННЯ ПРИВАТНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ 20-х рр. ХХ ст.

Історіографічний аналіз передбачає виявлення концептуальних підвалитієї чи іншої проблеми, з'ясування її сутнісних ознак, визначення спільних та відмінних рис, науково-теоретичної класифікації понятійного апарату дослідження. Будь-яка наука має властиву систему пізнання, в тому числі й історична. Історичний аспект дослідження економічного життя суспільства вирізняється від історико-економічних не предметом, а метою, завданнями і структурою наукового аналізу. Можна вивчати особливості економічної теорії, внутрішні закономірності функціонування господарських систем, аналізувати відносини власності, але не досягнути пізнавальної мети, якщо не виробити характерних для історичного дослідження вимог і норм. Існують десятки методів (проблемно-хронологічний, системний, емпіричний, ситуативно-евристичний, математичний, контент-аналізу тощо), але вони є допоміжними, позаяк головним залишається метод історизму. Необхідно брати явище в його історичному розвитку.

З'ясування соціально-економічної природи приватного капіталу та приватного підприємництва неможливе без виявлення суперечливих моментів їхньої наукової інтерпретації в літературі саме 20-х років, коли, власне, і виникли ці поняття. Упродовж 1921—1927 рр. існувала ціла низка ґрунтовних теоретичних праць, велика кількість статей, автори яких використовували різні тлумачення для висвітлення приватного підприємництва. Вони вирізнялися не лише політичними та концептуальними особливостями, а й насамперед класифікацією приватнокапіталістичних форм господарювання. Їх теоретичним підґрунтям були основні положення більшовицької партії про розвиток суспільства перехідного періоду.

Для визначення приватного сектора застосовували різні поняття політико-економічного змісту: “приватний капітал”, “приватне підприємство”, “приватногосподарська діяльність”, “приватне господарство”, “підприємницька діяльність”, “капіталістичне промислове підприємництво”, “умовно капіталістичні підприємства”, “господарська приватна ініціатива”, “дрібнотоварне виробництво”, “приватні підприємці”, “форми капіталістичного підприємництва”, “приватна і приватнокапіталістична торгівля”, “приватна промисловість”, “приватне виробництво”, “приватногосподарський капіталізм”, “капіталістичні відносини”. Виникла й відповідна класифікація приватних підприємців за соціальною та функціональною ознаками: “куркуль-підприємець”, “куркуль-виробник”, “куркуль-лихвар”, “куркуль-скупщик”, “радянська буржуазія”, “непмани”, “середній і крупний непман”, “дрібнобуржуазне населення”, “приватний торговець”, “найманий робітник” тощо. Ми не беремо до уваги категорії

суто економічного змісту (капітал, ціна, додаткова вартість, собівартість, розширене відтворення), які належать до інших суспільних наук.

Наявність широкого кола соціальних понять, які виникли в роки непу, засвідчує сам предмет дослідження, що виступає фактологічною констатацією історичного факту функціонування системи приватного підприємництва в 20-х рр. Перелічені визначення віддзеркалюють реальні соціально-економічні відносини та їхню організаційно-господарську специфіку. Всі вони мають кілька спільних коренів походження: слова “приватний”, “приватнокапіталістичний”, “підприємництво”. Семантично вони майже однорідні, але за соціально-економічними та функціональними ознаками дещо вирізняються. Простежуються соціально-класові, формаційно-системні, політичні принципи їх класифікації, але незмінним залишається констатація феномена приватного підприємництва.

Найтипівішими і найпоширенішими виявилися два універсальних визначення — “приватний капітал” і “приватне підприємництво”, які найчастіше зустрічалися в літературі того періоду. Практично виправданим та логічно обґрунтованим є метод зіставлення різних точок зору стосовно предмета нашого дослідження. Названі два поняття були домінуючими, а решта — конкретними та побічними. Ми враховуємо також і статті державно-політичних діячів, якщо в них присутня теоретична фабула, а не ідеологічні трактування та гасла.

Поширеною і впливовою була оцінка приватного капіталу, яку активно обстоював Ю. Ларін (М. З. Лур’є). Він був автором значної кількості праць з історії і теорії економіки перехідного періоду, аналіз яких розпочнемо, зіставляючи з іншими думками. В 1927 р. побачила світ його ґрунтовна книга про еволюцію приватного капіталу в СРСР, в якій він показав походження “буржуазного капіталу в радянській країні”, здійснив класифікацію різних видів “первинного буржуазного нагромадження в 1921—1924 рр.”, відстежив його роль і місце в промисловості, торгівлі, сільсько-господарстві, на грошовому ринку, виявив особливості приватногосподарської діяльності населення¹. Ю. Ларін вважав приватний капітал ворогом пролетаріату та радянської влади, виокремлюючи його від приватного господарства як такого². Він визнав неприпустимою помилкою висвітлення “приватної промисловості взагалі”, тому що “є приватна промисловість *капіталістична*”, організована буржуазним капіталом, яка є формою буржуазного нагромадження, що експлуатує найману працю. З іншого боку, існувала “приватна промисловість трудова, що є простим товарним виробництвом без експлуатації чужої робочої сили дрібного кустаря і ремісника без найманих робітників”³. Обидві форми, на його переконання, належали до різних соціально-економічних типів господарювання, а тому ототожнювати їх він не рекомендував. Для виявлення справжнього приватного капіталу в економічному житті суспільства Ю. Ларін вважав доцільним виокремлення “спеціально капіталістичної частини” з приватного господарства. Приватний капітал для Ю. Ларіна — не абстрактна економічна категорія, а насамперед соціально-класова система відносин, неодмінним атрибутом якої є наявність експлуатації найманої робочої сили, капіталістичного нагромадження. Теоретичне значення має те, що він підходив до приватного господарства з двох сторін, виокремлюючи капіталістичний і трудовий типи.

Своєрідною виявилася точка зору А. М. Гінзбурга, за редакцією якого вийшов ґрунтовний і єдиний в 20-х рр. збірник статей про розвиток приватного капіталу в СРСР. Збірник побудований за фактологічним принципом, з наданням переваги науково-теоретичному аналізу конкретних

організаційно-господарських форм приватного підприємництва в торгівлі, промисловості, на транспорті⁴. А. М. Гінзбургу у збірнику належить вступна стаття та інші, що торкалися конкретних галузей промисловості, а поняття “приватний капітал” ототожнювалося в них фактично з приватним підприємництвом, позаяк висвітлювалися саме його організаційні форми та функціональні ознаки⁵. Названий збірник був виданий за наказом Ф. Е. Дзержинського і виявився результатом обстеження розвитку приватного капіталу в основних галузях промисловості. Якщо Ю. Ларін розрізняв приватний капітал і приватне господарство за класовими ознаками, то А. М. Гінзбург не акцентував увагу на малопомітних соціально-класових відмінностях. Ототожнювати приватний капітал зі “сферою приватногосподарської діяльності” означало, на його думку, змішувати різні поняття⁶. Дрібного кустаря і звичайного лоточника вважають представниками приватного капіталу, “хоча ми маємо тут справу лише з певною трудовою участю в господарському житті”⁷. До категорії “приватних капіталістів” А. М. Гінзбург відносив лише тих торговців, промисловців і власників майна, які використовували найману робочу силу, а решту — до трудових елементів. Відомо, що Ю. Ларін вороже поставився до приватного капіталу. Позиція А. М. Гінзбурга була досить толерантною. Він не був прихильником застосування адміністративних заходів проти приватного підприємництва, не вважав його “наростом на тілі радянського господарства, котрий підлягає знищенню методами соціальної хірургії”⁸.

Диференційований, але в контексті воєнничого марксизму, аналіз становлення приватного капіталу використав А. З. Гольцман, котрий пов’язував з ним “відому дискусію про “можливості побудови соціалізму в одній країні”. В передмові до книги І. Мінгуліна він писав: “Приватний капітал — це єдина видима економічна сфера, де наявність антисоціалістичних елементів безспірна, де їх шкідлива антипролетарська і антисупільна діяльність б’є в ніс і в очі, звідки були запозичені самий буйний букет фактичних доказів існування, благополуччя і навіть зростання сил, що роблять неможливим побудову соціалізму”⁹. Незважаючи на його образну і водночас категоричну оцінку, І. Мінгулін зауважив, що велика частина приватних промислових і торгових одиниць є некапіталістичними підприємствами, а тому для них визначення “приватний капітал” має умовне відношення¹⁰. До категорії “умовно капіталістичних підприємств” він відносив кустарів-одинаків, котрі не використовували наймані робочі сили, торговців-лоточників, “професія яких є швидше результатом безробіття, а не прагненням до капіталістичної експлуатації та нагромадження, — тут немає цієї експлуатації і немає цього, капіталістичного, нагромадження”¹¹. Виокремлення складових частин приватного підприємництва, навіть за політико-економічними принципами більшовицького визначення капіталістичної природи, мало теоретичне і практичне значення. Теоретичне не обмежувалося лише диференційованим підходом до оцінки приватного капіталу, а також сприяло широкому його трактуванню в літературі.

Для переважної більшості дослідників, праці яких вийшли друком упродовж 20-х рр., не існувало істотних відмінностей між поняттями “приватний капітал” і “приватне підприємництво”. Наприклад, І. С. Кондурушкін, автор оригінальної роботи про діяльність приватного капіталу, використовував визначення “приватник”, “приватний капітал”, “приватне підприємство” майже в одному синонімічному ряді¹². Унікальність його праці зумовлена її темою та проблематикою: приватний капітал перед радянським судом. Варто лише назвати проблеми, порушені ним у книзі,

щоб оцінити її пізнавально-фактологічне значення: контрабанда, приватні комісійні контори, орендатори, держслужбовці і приватна торгівля реклами приватника, приватні підряди, лжекооперація, валютники, приватні поставки, соціально-класовий склад непманів, хабарництво держслужбовців, облік капіталістичних і соціалістичних елементів, питома вага приватної торгівлі і промисловості, система знайомств, способи нагромадження¹³.

Аналіз основних праць, авторами яких були відомі у 20-х рр. дослідники економічних проблем — Ю. Ларін, А. М. Гінзбург, А. З. Гольцман, С. Г. Струмилін, І. Мінгулін, І. С. Кондурушкін, Л. М. Юровський, С. Л. Фрідман та інші, свідчить про загалом упереджене ставлення вчених до самого інституту приватного капіталу, а з іншого боку, про його двозначне тлумачення: по-перше, для визначення капіталістичної природи приватного підприємництва в торгівлі і промисловості, по-друге, для узагальнення всіх галузей приватного сектора, для протиставлення капіталістичних і соціалістичних систем господарювання, а також для виявлення внутрішніх закономірностей розвитку конкретних організаційних форм приватного капіталу. Так, І. Мінгулін вважав торговий капітал початкового періоду непу джерелом становлення приватного капіталу взагалі і підприємництва, зокрема¹⁴. Ринок фінансів і грошову реформу досліджував Л. М. Юровський, С. Л. Фрідман, частково С. Г. Струмилін, Є. О. Преображенський¹⁵.

Таким чином, підсумовуючи попередній аналіз літератури 20-х рр., можна констатувати наявність двох концептуальних оцінок приватного підприємництва: приватне (трудове), яке здійснювалося власними силами самих засновників; приватнокапіталістичне з використанням найманої робочої сили. Саме капіталістична форма підприємництва перебувала в полі зору радянської економічної науки 20-х рр. Класифікація приватного капіталу відбувалася тоді в контексті соціально-класових пріоритетів радянської політичної системи, в основу якої було покладено ключові політико-економічні ознаки (наявність найманої робочої сили, потужність механічних двигунів, тип та розряд підприємства, джерела нагромадження, соціальне походження). Відомо, що М. І. Бухарін також брав до уваги перелічені ознаки. Його фраза — “не всякий приватний торговець є торговий капіталіст”¹⁶ засвідчувала також диференційований підхід до оцінки приватного капіталу і взагалі приватного господарства. Характерно, що названі вище автори, аналізуючи особливості розвитку приватного капіталу, досить рідко посилалися на промови В. І. Леніна, звертаючись лише до його концепції непу. Сам вождь більшовиків переймався політичним аспектом непу, зосереджувався на тактико-стратегічних моментах, а конкретними поняттями не займався. Він часто вживав визначення “приватне підприємство”, маючи на увазі “приватний капіталізм”¹⁷.

Заслуговує на увагу періодизація еволюції приватного капіталу, основні етапи його функціонування, які знайшли визначення в літературі зазначеного періоду. Ю. Ларін називав три періоди його розвитку. Перший, що тривав упродовж 1921—1923 рр., був періодом “створення сучасного приватного капіталу в нашій країні”, другий — з 1924 до 1926 рр. — вирізнявся його “нормальною” роботою, третій, що розпочався з 1927 р., характеризувався “плановим підходом до питання про приватний капітал”¹⁸. Для першого етапу, за визначенням Ю. Ларіна, було притаманним “хижацьке та нелегальне виникнення і нагромадження приватного капіталу”: його агенти та співучасники в держапараті, лжедержавна форма діяльності приватного капіталу, контрагентура, оренда, нелегальна перекуп-

ка, контрабанда, державні кредити, валютні операції, ухилення від податків, лжекооперація¹⁹. Періодизація, яку запропонував І. Мінгулін, була прилаштована до основних періодів непу, а граничною межею стала грошова реформа. Перший етап розвитку приватного капіталу тривав від проголошення непу до осені 1921 р., другий — від осені 1921 р. до початку 1923 р., а третій продовжувався до запровадження грошової реформи²⁰. Упродовж першого етапу, як зазначав І. Мінгулін, “ми не змогли утриматися і не змогли утримати приватногосподарський капіталізм на позиціях державного капіталізму”²¹. Не відбулося послідовного переростання соціально-економічних укладів (патріархального, дрібнотоварного, приватногосподарського капіталізму, державного капіталізму) в соціалістичний, не сталося й поглинення несоціалістичних форм господарювання. Останні “прорвали”, тобто подолали межу так званого “місцевого обороту”. До речі, теорія переростання багатокладності на шляху до соціалістичного укладу (патріархального у дрібнотоварний, дрібнотоварного у приватний капіталізм, того в державний капіталізм, а останнього в соціалізм) була випрацьована ще в 1921 р. В. І. Леніним, котрий бідкався на відсутність у Росії справжнього зразкового держкапіталізму, як у Німеччині²². Налагодити товарообмін, як планувалося протягом першого етапу непу, держава не змогла, тому що “приватний ринок виявився сильнішим за нас”, зазначав І. Мінгулін, а тому виникла “звичайна купівля-продаж, торгівля”²³. Приватна торгівля стала тоді монополістом на ринкові, особливо в умовах так званої “кризи збуту”, коли державно-кооперативна торговельна мережа перебувала лише на стадії формування. Характерною ознакою третього етапу було завершення “відступу” і перехід до “перегрупування сил”. Четвертий період, що розпочався після грошової реформи, вирізнявся “форсованими спробами регулювання приватноторгового обороту”²⁴. На думку І. С. Кондурушкіна, розвиток приватного капіталу відбувався в два етапи: перший охоплював початок непу (1921—1923 рр.), а другий розпочався восени 1923 р.²⁵ Кожний період мав характерну специфіку, пов’язану з проголошенням вільної торгівлі, запровадженням продподатку, здійсненням денационалізації дрібних підприємств, орендних відносин. Вони виявилися несподіваними для партійно-державної номенклатури, тому що вражали своєю масштабністю.

Класифікація приватного підприємництва, визначення основних етапів розвитку приватного капіталу, тобто приватногосподарських форм його функціонування, відбувалася також за кількісними показниками (питомою вагою в товарообороті і в промисловості, величиною товарної маси, часткою приватного сектора в національному доході). Принципове значення мали також нормативно-правові акти радянської держави (декрети, постанови, накази), які поділяли приватних підприємців за економічними показниками (система розрядів). На таких принципах була побудована періодизація, яку запропонував тоді А. М. Гінзбург. Нову економічну політику, беручи за показник динаміку приватного торгового капіталу, він розділив на 4 періоди: перший (1921—1923 рр.), коли торгівля досягла свого апогею, охоплюючи більше половини товарообороту, другий від початку 1924 до весни 1925 рр. супроводжувався жорсткою політикою витіснення, третій, протягом якого спостерігалася відносна регенерація приватноторгової системи, розпочався з другої половини 1925 р. і тривав до зими 1926 р., четвертий тривав з початку 1926 р., його характерною ознакою було обмеження приватного капіталу на хлібному ринку шляхом “економічного регулювання” заготівель продукції сільського господарства²⁶. Будучи авторитетним знавцем економіки перехідного періоду, А. М. Гінзбург стверджував, що саме протягом непу, за виключенням неврожайного 1924 р., відбувалося “абсолютне зростання приватного капіталу”, що ви-

знавали всі, хто “займався з’ясуванням питання”²⁷. Отже, майже всі дослідники виділяли початковий період розвитку приватного капіталу, обмежуючи його 1921—1923 рр.

До принципів питань теоретичного характеру належить виявлення особливостей інтерпретації самого непу. Переважна більшість дослідників тісно пов’язувала розвиток приватного капіталу з конкретним господарським механізмом функціонування нового економічного курсу радянської держави. Ленін та його послідовники вважали неп засобом досягнення конкретних завдань, а тому і приватний капітал, на їх глибоке переконання, мав допоміжний і тимчасовий характер у перехідний період. Невипадково вождь більшовиків у березні 1922 р. говорив про “наступ” і “перелаштування сил”²⁸. Полемізуючи з ідеологами “зміновіхвіства”, Ленін порушував риторичне питання: неп — еволюція чи тактика. Якщо еволюція, то виникає загроза переродження політико-економічної системи, відбуватиметься реставрація капіталізму, а тому неп — швидше тактика, тобто комплекс організаційно-господарських заходів держави, спрямованих на використання можливостей приватного капіталу для зміцнення економічних основ радянської держави²⁹. Неп у ленінському розумінні є боротьба, змагання між капіталізмом та комунізмом.

В творах В. І. Леніна, а також у політологічних працях, які належали перу його соратників, досить часто використовувалося означення “приватний”, котре мало класову спрямованість та суперечило здоровому глузду, категоріям економічної науки і реальним соціальним відносинам у 20-і роки. Застосування слова “приватний” до конкретних форм підприємництва виокремлювало його з-поміж інших, головним чином соціалістичних. Така постанова була виправданою. Визначення “приватнокапіталістична” діяльність, скажімо, приватних торговців, крім наголошення на їхньому соціально-класовому становищі, мало тавтологічний зміст. Капіталістичні форми підприємництва, навіть в їх більшовицькому тлумаченні, у 20-х роках були виключно приватними, тому що акціонерні товариства і кооперація мали колегіальну систему управління та своерідний статус колективно-групового володіння засобами виробництва, продукцією тощо. Власниками і засновниками торгових закладів, промислових підприємств, які за відповідною класифікацією належали до капіталістичних, були також приватні особи. Державний капіталізм не набув масових форм в Україні, яким його волів бачити Ленін, не досяг західноєвропейського рівня (концесії зосереджувалися головним чином в Росії). Колективних форм капіталістичного господарювання також не було, бо селянські господарства, маючи кілька осіб працездатного віку, належали до приватного дрібнотоварного виробництва, особливо в Україні. Приватними господарствами (капіталістичного і трудового характеру) були підприємства кустарів, навіть членів промислових артілей, тому що їхні домашні майстерні не підлягали усуспільненню. Таким чином, визначення “приватнокапіталістичний” мало класовий зміст, не маючи нічого спільного з реальними подіями, тому що приватні підприємства 20-х рр. можна лише умовно вважати капіталістичними, враховуючи наявність найманої праці, виробничих потужностей, соціального походження самих підприємців, обсяги нагромадження тощо.

В історіографії по-різному тлумачать саму аббревіатуру “неп”. На її семантично-філологічне походження не звертали особливої уваги і в 20-х рр. Неп — він, а нова економічна політика — вона. В жіночому роді термін “неп” використовував В. І. Сталін³⁰. В ленінських працях вони не акцентовані, а Л. Б. Красін застосовував поняття непу в жіночому роді³¹.

В літературі 20-х рр. з проблем непу і приватного капіталу простежувався вплив ленінської концепції нового курсу. Так, для І. Мінгуліна суть

непу полягала в посередницькій ролі ринку між державними і приватними формами господарювання, але його функціональним завданням було максимальне використання “командних висот” держави для оволодіння “стихією ринку”³². Він також підкреслював тимчасовий характер непу, аналізуючи арсенал його економічних засобів подолання ринку і приватного капіталу³³. В. Сараб’янов вважав неп “політикою перехідного радянського ладу від капіталізму до комунізму”³⁴. На думку М. Вольфсона, неп був політикою радянської держави, яка забезпечувала будівництво комунізму економічними методами³⁵. В книгах Ю. Ларіна³⁶, І. С. Кондурушкіна³⁷, у статтях Ф. Г. Дубовикова, Х. І. Брауде, А. А. Дезена, Г. В. Постнікова, Я. Р. Емдіна, К. Н. Коптева, В. В. Радонежського, В. В. Борисовського, В. Білостоцького³⁸, Л. М. Юровського³⁹, а також у публікаціях інших авторів розглядалися конкретні аспекти розвитку приватної промисловості⁴⁰, торгівлі⁴¹, дрібнотоварного сільськогосподарського виробництва⁴², соціально-трудова відносин на приватних підприємствах⁴³.

Виявлення та аналіз періодичних видань 20-х рр. засвідчує наявність великої низки статей з конкретних проблем становлення та діяльності приватного підприємництва у торгово-промисловій галузі економічного життя суспільства, автори яких не торкалися концептуальних питань методологічного характеру⁴⁴.

Науково-теоретичне та історико-пізнавальне значення має виявлення соціально-економічних основ формування приватного сектора, його спільних та відмінних ознак у містах і селах, вивчення принципів класифікації соціально-професійних груп підприємців, названих у літературі 20-х рр. “непманами”, “приватними промисловцями”, “радянською буржуазією”. Важливо з’ясувати сам тип приватного підприємця, відстежити конкретні його характеристики, кількісні та функціональні моменти. Йдеться про суто теоретичні засади, тобто про саму інтерпретацію понятійно-категоріального апарату пізнання, яким користувалися дослідники і політики в період непу.

Багатовекторним виявилось тлумачення соціально-економічного типу селянського господарства, дрібнотоварного за організаційно-функціональними ознаками і приватного за формою життєдіяльності. Власників дрібних торгово-промислових закладів, що існували в містах і діяли відповідно чинному законодавству про підприємництво, за виключенням дрібних кустарів, державні органи відносили до категорії “приватних капіталістів”. До речі, цей термін чи не першим використав Ленін на початку непу⁴⁵. В його промовах слово “приватний” виконувало насамперед роль політичного означення, а вже потім економічної категорії. Словосполучення “приватний капіталіст”, використане ним не раз, стосувалося саме власників дрібних торгових закладів та промислових підприємств, а не кустарів чи селян товаровиробників. Зокрема, відповідаючи в 1922 р. кореспондентові газети “Манчестер Гардіан”, лідер більшовиків згадав й інше визначення — “непмани”, яке набуло в 20-х рр. значного поширення. До цієї соціальної категорії підприємців В. І. Ленін відносив представників “зростаючої торгівлі”, які за “нової економічної політики”, на його переконання, прагнули б стати “політичною силою”⁴⁶. Для нього “непман”, а цей термін він брав у лапки, — яскравий представник “нової економічної політики”, “дрібний торгаш”, котрий користується свободою торгівлі “для всяких зловживань”⁴⁷. Селян та кустарів Ленін не зараховував до категорії “непманів”, підкреслюючи, що сама назва “значно більше стосується жартівливої газетної мови, ніж самої царини серйозних термінів політичної економії”⁴⁸. Визначення “непмани” певний час залишалося нейтральним неологізмом, а згодом перетворилося на лайливий соціально-політичний ярлик. У травні 1924 р., тобто кілька місяців після смерті В. І. Леніна, його

соротник по партії Г. Е. Зінов'єв у характерному настановному тоні зазначав: “треба розрізняти куркуля в дотеперішньому смислі і сільського непмана”⁴⁹. Раніше, мовляв, кожного заможного селянина називали куркулем, а тепер у селі “росте простий непман-лихвар, крамар, самогонщик, оптовик, там росте той непман, на якого ми будемо всіяко тиснути”⁵⁰. Він не лише визнав наявність сільського непмана, а й виокремив його соціальну структуру.

Типологізація селянських господарств у контексті приватного підприємництва, а тим паче розвитку приватного капіталу виявилася складною проблемою. Існуюча тоді система соціально-класової оцінки приватних господарств на селі була надто політизованою, орієнтованою переважно на виявлення соціальних джерел оподаткування. Радянська історіографія, посилаючись на політичні оцінки та відповідну соціально-класову структуру землеробського населення, не переймалася виявленням підприємницької діяльності селян, не прагнула з'ясувати справжньої дрібнотоварної чи капіталістичної природи селянських господарств.

У науковій літературі 20-х рр. існувало чимало визначень селянського господарства, в основу яких було покладено різні критерії. Дослідники зосереджували свою увагу переважно на кількісних та соціально-класових ознаках, але були спроби визначення й виробничого типу. Зокрема, А. І. Хрящева, аналізуючи економічне становище селянських господарств, виділила дві групи, що мали безпосереднє відношення до підприємницької діяльності: заможних селян та “великоексплуататорське господарство”⁵¹. Для першої групи господарств характерним була наявність значної кількості працездатних членів селянського двору, великої і єдиної сім'ї, двох-трьох коней, двох-трьох корів, дрібної худоби та угідь вище середньої норми в районі. Таке господарство мало тісний контакт з ринком — відгодовувало та продавало худобу, вирощувало для продажу сільськогосподарську продукцію. За сприятливої ринкової ситуації такі господарства, на думку А. І. Хрящевої, ставали не лише високотоварними, а й набули ознак підприємств капіталістичного типу (використання найманої робочої сили, наявність промзакладів)⁵². Вірогідність масового “переродження” цієї групи господарств, як слушно зауважувала дослідниця, була незначною з кількох причин: їх нестримного економічного поділу на дрібні господарства, слабкого розвитку промислових підприємств. У господарствах подібного типу достатньо високою була питома вага внутрішнього споживання, а за умов існування радянської податкової системи відсоток так званого капіталістичного нагромадження був ілюзорним.

Економічні ознаки господарств “експлуататорського типу” були досить виразні: наявність значної кількості робочої та продуктивної худоби, строкових робітників, промислових і торгових закладів, оренди землі. Функції капіталістичного нагромадження у таких господарствах, за оцінкою А. І. Хрящевої, сягали максимуму, а доходи вилучалися їхніми власниками “із землі, засобів виробництва, кредиту, промислових і торгових підприємств”⁵³. Їхня підприємницька діяльність не обмежувалася територіальними кордонами села, а поширювалася на міста. Такого висновку вона дійшла у 1926 р. (у 1923 р. оцінка була дещо іншою). Якщо в землеробстві відсутня приватна власність, а поземельні відносини в селі визначаються за іншими ознаками (наявність їдоків тощо), наголошувала тоді А. І. Хрящева, то немає й умов для розвитку куркульства, немає умов і для глибокої диференціації⁵⁴. З іншого боку, “куркульські операції”, на її думку, міг взяти на себе “торговий капітал”, котрий не мав безпосереднього відношення до землеробства, а відтак капіталістичні тенденції слід шукати в лихварстві, у торгових оборотах. Отже, для дослідниці на перший план

виходило саме дрібнотоварне виробництво, а наявність капіталістичних ознак було явищем наслідковим.

Своєрідну методику типологізації селянських господарств запропонував В. Сараб'янов. Він поділяв селянські господарства на докапіталістичні і дрібнотоварні⁵⁵. До першої групи ним були віднесені дрібнокустарне виробництво, а також господарства селян, які виробляли продукцію “для продажу”, а не для “вилучення прибутку”⁵⁶. Серед категорії “дрібнотоварних” траплялися господарства докапіталістичного укладу (бідняцько-середняцька група). Непман, на переконання В. Сараб'янова, це насамперед власник знарядь і засобів виробництва, хоч не кожен з них був “експлуататором”. За його класифікацією, до групи “сільського буржуа” потрапив і середняк, тому що був власником, але не експлуататором, бо в його господарстві не створювалася додаткова вартість⁵⁷. За принципами визначення соціально-економічних укладів було здійснено класифікацію селянських господарств, яку виклав у 1916 р. М. Вольфсон, а саме: дрібне трудове господарство (виробництво продукції власними силами) та “приватнокапіталістичне” (з використанням найманої робочої сили, одержанням прибутку, додаткової вартості)⁵⁸.

Поширення набули в літературі 20-х рр. терміни “приватні особи” та “приватник”, які використовували для виокремлення питомої ваги приватної торгівлі чи промисловості в товарообороті, а також співвідношення трьох форм торгівлі — державної, кооперативної та приватної. Така методика спостерігалась у статтях багатьох авторів, опублікованих у різних фахових часописах⁵⁹.

Політизованою і водночас надто ідеологізованою була типологізація приватних підприємців у сільському господарстві, яку обстоював у своїх працях Ю. Ларін. Для нього не було жодного сумніву щодо “існування в селі буржуазно-підприємницького (куркульського) господарства”⁶⁰. Його класифікація чотирьох типів куркульських господарств мала вивершений зразок реалізації принципів марксистської войовничої соціології 20-х рр., але необхідно зазначити, що він був майже єдиним, хто розглядав селянські господарства за типом їхньої підприємницької діяльності. “*Куркуль-виробник*”, котрий за допомогою найманої праці займається виробництвом з підприємницькою метою (продаж товару на ринкові) та використанням найманої робочої сили, “*куркуль-скупщик*” (скуповує у бідняків та середняків продукцію їхніх господарств для реалізації на ринкові), “*куркуль-торговець*” (займається торгівлею промтоварами та продажем продукції кустарів), “*куркуль-лихвар*” (здає в оренду знаряддя праці, робочу худобу, маючи з того прибуток)⁶¹. Не залишив він поза увагою і середняка, якого вважав “куркулем в динаміці”, тобто в еволюції на господарство приватнокапіталістичного типу⁶². Перша і третя категорії, за його підрахунками, становили близько 800 тис. господарств⁶³. Конкретні і прагматичні визначення підприємницького типу селянських господарств, запропоновані Ю. Ларінім, не завжди відповідали реаліям соціально-економічних відносин в українському селі. Зазначимо лише, що терміни “непмани”, “непманська буржуазія”, використані ним, мали чітку політико-економічну спрямованість і не відносилися ним до жанру “газетної жартівливої мови”.

На марксистських позиціях була написана і книга С. О. Загорського, опублікована російською мовою за кордоном у 1927 р. Її автор відслідковував розвиток “торгового капіталу”, “промислового капіталу”, “приватного капіталу в дрібному виробництві”, “капіталістичні відносини на селі”, а також вказав на формування “дрібної і торгово-промислової буржуазії”⁶⁴.

Фермерський тип селянського господарства у 20-х рр. як організаційної форми “дрібнокапіталістичного землеробства” знаходимо в працях В. М. Качинського та А. І. Хрящевої. Саме вони першими і єдиними використали тоді термін “фермер”, а також розкрили соціально-економічні ознаки нетипового для українського села виду приватного підприємництва. Так, В. М. Качинський, аналізуючи розвиток зернових господарств південних регіонів України, дійшов висновку про наявність там “дрібно-селянського фермерського капіталізму”, “фермерських господарств — дрібних і середніх”⁶⁵. Принагідно зазначимо, що його статті й брошури з аграрної проблематики вирізнялися ґрунтовністю та оригінальністю висновків. Він одним з перших звернув увагу на катастрофічні соціально-економічні наслідки жовтневого перевороту для сільського господарства. Ліквідація приватної власності і підприємницьких господарств (поміщицьких латифундій), на його глибоке переконання, зруйнувала усталений віками тип сільськогосподарського виробництва, спричинила небувалу його натуралізацію, тобто поглиблення питомої ваги внутрішнього споживання⁶⁶. За основний показник класифікації В. М. Качинський брав розмір зернового клину, а також рівень забезпечення селянських господарств худобою, особливо робочою (воли, коні). А. І. Хрящева також допускала можливість переростання “заможного селянства” у “клас фермерів”⁶⁷.

Питання соціально-економічної диференціації селянських господарств, виявлення їхнього виробничого потенціалу для відстеження можливостей формування приватного підприємництва висвітлювали Л. О. Крицман, М. Левенштам, Е. Терлецький, О. Подвінський⁶⁸. Свою увагу вони приділяли переважно специфіці самого дрібнотоварного виробництва, його організаційно-господарським основам, зараховуючи відповідні господарства до приватнокапіталістичного типу.

Проблеми товарності селянських господарств з соціально-економічної точки зору досліджували, аналізуючи одночасно особливості самого сільськогосподарського виробництва в УСРР 20-х рр., О. Подвінський, В. Доброгаєв, В. Мишкіс, А. Я. Альтерман, В. М. Соловейчик⁶⁹. Їхні праці вирізнялися конкретикою, прагматичним характером, були орієнтовані на досягнення практичних результатів, у них хоч і зустрічалися визначення “приватний капітал”, але без політичної інтерпретації.

Підприємницький тип селянських господарств, але виключно в контексті науково-теоретичного аналізу, відстежували науковці відомої у 20-х рр. “організаційно-виробничої школи”, яскравими представниками якої були О. В. Чайнов, О. М. Челінцев, Г. А. Студенський, М. П. Макаров, Б. Д. Бруцкус, Л. М. Минін, М. Д. Кондратьєв. Так, Г. А. Студенський, вивчаючи походження земельної ренти, валового доходу в сільському господарстві, вказав на концептуальні засади названого вище наукового напрямку, творці якого займалися виявленням організаційних типів селянських господарств, поясненням їх еволюції та функціонування⁷⁰. Сімейно-споживчий фактор і трудово-споживчий баланс, на думку С. А. Студенського, становили ключові принципи та концептуальні підвалини “організаційно-виробничої школи” вчених-аграрників, які з’ясовували проблеми організаційно-технічної та соціально-психологічної природи приватного селянського господарства⁷¹. Суть теорії, якщо наблизити її до реального життя, полягала в тлумаченні селянського господарства як сімейно-трудової і споживчої організації. Трудове господарство не використовувало найману робочу силу, а його виробнича структура була віддзеркаленням трудово-споживчого балансу селянського двору, тобто

традиційних і абсолютно адекватних норм внутрігосподарського споживання.

О. М. Челінцев та М. П. Макаров активно пропагували й захищали теорію трудово-споживчого балансу селянського приватного господарства. Вони допускали можливість того факту, що не всі господарства на селі були трудовими, але глибоко досліджували внутрішні закономірності організації їх виробництва, структури споживання, побудови виробничої діяльності⁷². Їхня концепція еволюції селянського господарства вирізнялася від інших саме глибиною науково-теоретичного аналізу та практичністю висновків.

Основним теоретиком організаційно-виробничого напрямку в аграрних дослідженнях 20-х рр. був О. В. Чаянов. Науковий метод пізнання цього видатного вченого та його прихильників визначив Л. Крицман, який був непримиренним опонентом і написав передмову до збірника праць представників названого напрямку⁷³. Він зазначав, що в книзі марно шукати “марксистського, тобто пролетарського” підходу до економіки сільського господарства, бо вона “знайомить читача з поглядами однієї з немарксистських шкіл”⁷⁴. У своїх працях того періоду О. В. Чаянов писав не тільки про кооперацію, його цікавили проблеми еволюції селянського господарства. Дослідник наполегливо й широко обстоював організаційно-господарські підвалини селянського “індивідуального підприємництва”⁷⁵. Досліджуючи соціальну природу селянської кооперації, О. В. Чаянов називав шість основних типів селянських господарств. Вони, за його системою класифікації, належали до двох економічних типів: “капіталістичного товарного” і “сімейно-товарного”⁷⁶. Перше максимально використовувало найману робочу силу для одержання “підприємницького доходу”, а друге — діяло за рахунок праці членів родини. Обидва типи були приватними, але “сімейно-товарне”, за оцінкою вченого, не мало “чистого доходу”, а лише валовий, тому що працювали всі члени господарства, без найманої робочої сили⁷⁷. Методика класифікації економічного типу селянського господарства, застосована О. В. Чаяновим, суттєво відрізнялася від інших. Показником “капіталістичності” господарства він вважав не кількість наймитів, тому що їх використання може бути і збитковим для селянина-підприємця, а “чистий дохід”. Класичне “куркульське господарство” могло забезпечувати виробничі процеси і без застосування найманої робочої сили, а за основне джерело прибутку могло мати торгові обороти, лихварство, оренду знарядь праці⁷⁸. До другої групи належали “напівкапіталістичні господарства”, які максимально використовували працю наймитів, а решта господарств, за виключенням “пролетарських”, мали товарний характер некапіталістичного типу⁷⁹. Поняття “капіталістичне товарне господарство” розглядалося вченим як економічна категорія, а не класово-політична.

Теоретичні погляди О. В. Чаянова та прихильників його наукового напрямку викликали однозначно негативну реакцію з боку політичних структур. Одним з перших, хто виступив з критикою, був М. І. Бухарін, котрий писав влітку 1924 р., що “в області чисто теоретичній домінує дрібнобуржуазна і ліберальна доктрина Чаянова, Кондратьєва та інших професорів “російської школи”⁸⁰. Весною 1928 р. теоретик більшовицької партії висловився більш категорично, заявивши про наявність в аграрній науці течії “народницького типу”, яку “ми тримаємо під обстрілом”⁸¹.

Політичними звинуваченнями на адресу провідних вчених організаційно-виробничої школи була стаття Г. Е. Зінов'єва, котрий називав їх “теоретиками неонародництва”, а М. Д. Кондратьєва — “ліберальним бу-

ржуа”⁸². Підготовлені вченим тези “Завдання в царині сільського господарства у зв’язку із загальним розвитком народного господарства та його індустріалізацією” партійний функціонер назвав “маніфестом куркульської партії”⁸³. Більшовиків не влаштувало те, що М. Д. Кондратьєв визнав згубними для селянських господарств надто високі темпи індустріалізації. З критикою проти О. В. Чаянова та його прихильників виступили з погромними статтями М. Кантор, А. Аболін, Я. Нікуліхін, Л. Готовський, М. Беленький, які намагалися спростувати теорію самобутнього розвитку приватного підприємництва у сільському господарстві⁸⁴. Статті названих авторів свідчили про негативне ставлення до приватного капіталу дослідників нової генерації, вихованої в душі сталінської теорії соціалістичної реконструкції народного господарства.

Таким чином, у літературі 20-х рр. співіснували дві принципово відмінні концепції теоретичної інтерпретації приватного капіталу та приватного підприємництва: марксистська, яка ґрунтувалася на принципах класово-формаційного аналізу соціально-економічних явищ, та немарксистська, представники якої дотримувалися теоретико-пізнавальних підвалин еволюційного підходу до виявлення природи економічних процесів. Поняття “приватний капітал” ототожнювалося з конкретними організаційно-господарськими формами підприємництва в різних галузях народного господарства. Його марксистське тлумачення не охоплювало всієї проблематики приватного підприємництва в 20-х рр. Соціально-класові ознаки не були вичерпними для повноцінного аналізу приватногосподарських форм діяльності населення. Визначення “приватне підприємництво”, що відповідало конкретним формам господарювання в торгівлі, промисловості, сільському господарстві, є найбільш повним і точним для його використання в історичних дослідженнях. Доповнення “приватне” не завжди відповідало його функціональному значенню, тому що його використовували переважно для протиставлення “капіталістичного” підприємництва різним соціалістичним формам господарювання, а також кооперативним товариствам. Усі дослідники, які займалися окресленою проблемою, вирізняли серед приватного підприємництва капіталістичне і просте товарне виробництво, хоч у реальному житті їх було важко розрізнити.

¹ Л а р и н Ю. Частный капитал в СССР. — М.-Л., 1927. — 310 с.

² Там само. — С. 3.

³ Там само. — С. 3—4.

⁴ Частный капитал в народном хозяйстве СССР. Материалы комиссии ВСНХ СССР (под редакцией А. М. Гинзбурга). — М.-Л., 1927. — 565 с.

⁵ Там само. — С. IV—V.

⁶ Див.: Экономическое обозрение. — 1926. — № 8. — С. 30.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ М и н г у л и н И. Пути развития частного капитала (с предисловием А. З. Гольцмана). — М.-Л.: “Московский рабочий”, 1927. — С. 3.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² К о н д у р у ш к и н И. С. Частный капитал перед советским судом (Пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам 1918—1926 гг.) (с предисловием Д. И. Курского). — М.-Л., 1927. — С. 48.

¹³ Там само. — С. V—IX.

¹⁴ М и н г у л и н И. Указ. соч. — С. 46—48.

¹⁵ Ю р о в с к и й Л. Н. Денежная политика советской власти (1917—1927). — М., 1928. — 400 с.; Ф р и д м а н С. Л. Частный капитал на денежном рынке. — М.: ЦУП ВСНХ СССР, 1925. — 210 с.; С т р у м и л и н С. Г. О судьбах частного капитала в СССР // Плановое хозяйство. — 1926. — № 9. — С. 9—32; С т р у м и л и н С. Г. Индус-

триализация СССР и эпигоны народничества. — М.-Л., 1927. — 91 с.; Преображенский Е. А. Новая экономика: Опыт теоретического анализа советского хозяйства. — Т. 1. — М., 1926. — 274 с.

¹⁶ Бухарин Н. В защиту пролетарской диктатуры: Сборник. — М.-Л., 1928. — 260 с.

¹⁷ Ленин В. И. X Всероссийская конференция РКП(б), 26 травня (Проект резолюции в питаньях новой экономической политики) // Повн. збір. творів. — Т. 43. — С. 308—309; Його ж. План проекту наказу від РПО // Там само. — С. 367—372.

¹⁸ Ларин Ю. Указ. соч. — С. 8—9.

¹⁹ Там само. — С. 9.

²⁰ Мингулин И. Указ. соч. — С. 52—53.

²¹ Там само. — С. 56—57.

²² Ленин В. И. VII Московская губпартконференция, 29—31 жовтня 1921 р. // Повн. збір. творів. — Т. 44. — С. 197; Його ж. План проекту наказу від РПО // Там само. — Т. 43. — С. 370.

²³ Мингулин И. Указ. соч. — С. 54.

²⁴ Там само. — С. 48.

²⁵ Кондрешкин И. С. Указ. соч. — С. 26—27, 110—113.

²⁶ Гинзбург А. М. О частном капитале в народном хозяйстве // Частный капитал в народном хозяйстве СССР... — С. 7.

²⁷ Там само. — С. 8.

²⁸ Ленин В. И. XI з'їзд РКП(б). 27 березня — 2 квітня 1921 р.: Промова на відкритті з'їзду // Повн. збір. творів. — Т. 45. — С. 89.

²⁹ Там само.

³⁰ Сталин И. В. Сочинения. — Т. 12. — М., 1949. — С. 171.

³¹ Красин Л. Б. Монополия внешней торговли и нэп. — Харьков, 1926. — С. 3—4.

³² Мингулин И. Указ. соч. — С. 59—60.

³³ Там само. — С. 154—155.

³⁴ Сабьянов Вл. От нэпа к коммунизму (Наши общественно-экономические уклады). — М., 1926. — С. 41.

³⁵ Вольфсон М. Экономические формы СССР, 5-е изд. — М.-Л., 1926. — 200 с.

³⁶ Ларин Ю. Указ. соч. — С. 310; Советская деревня. — М.: Изд. “Экономическая жизнь”, 1925. — С. 384; Интеллигенция и советы: хозяйство, буржуазия, революция, госаппарат. — М., 1923. — С. 91; Итоги, пути, выводы новой экономической политики. — М., 1923. — С. 283.

³⁷ Кондрешкин И. С. Указ. соч. — С. 297.

³⁸ Частный капитал в народном хозяйстве СССР. Материалы комиссии ВСНХ СССР... — С. 36—293.

³⁹ Юровский Л. Н. Указ. соч. — С. 119.

⁴⁰ Частный капитал в народном хозяйстве СССР. Материалы комиссии ВСНХ СССР... — С. 300—502; Дискуссия о вовлечении частного капитала в торговле и промышленности // Украинский экономист. — 1925. — 15 апреля; Чубарь В. Первые итоги применения принципов новой экономической политики // Хозяйство Украины. — 1921. — 6 ноября; Протесов В. Принципы применения концессионного начала к украинской промышленности // Хозяйство Украины. — 1921. — 28 июня; Янин М. Некоторые вопросы концессионной политики // Плановое хозяйство. — 1926. — № 10. — С. 67—76; Свержин Л. Приватна промисловість України (капіталістична і кустарно-ремісничка) // Большевик України. — 1928. — № 18. — С. 45—58.

⁴¹ Свищев Ф. И. Капиталы и доходы внутренней торговли Украины // Плановое хозяйство. — 1925. — № 4. — С. 264—274; Червинский П. Частноторговый капитал // Хозяйство Украины. — 1926. — № 1. — С. 62—70; Приклонский Н. Роль налогов и налогообразных платежей в бюджетах частной торговли // Вестник финансов. — 1925. — № 5. — С. 101—107; Озерский Н. К вопросу об участии частного капитала в торговле и промышленности // Там само. — С. 107—109; Тантлевский Б. Н. Частноторговый капитал на Украине, его размеры и методы регулирования // Хозяйство Украины. — 1925. — № 3. — С. 96—111; Крон Ц. Частная торговля в период ее вытеснения // Социалистическое хозяйство. — 1925. — Книга IV. — С. 168—186; Капиталы и национальный доход Украины в 1923—24 гг. (опыт исчисления), под ред. А. Л. Гринштейна. — Харьков, 1926. — 185 с.

⁴² Хрящева А. Подъем крестьянского хозяйства // Экономическое обозрение. — 1923. — № 10. — С. 48—57; Хрящева А. И. Группы и классы в крестьянстве. — М., 1926. — С. 18—21; Ларин Ю. Советская деревня. — С. 56—59, 370—375; Качинский В. Молодая поросль фермерства в украинской степи // Хозяйство Украин-

ны. — 1925. — № 6. — С. 98—106; Гуревич М. Б. Питання сучасного селянського господарства України (з передмовою М. М. Вольфа). — Харків, 1927. — 182 с.

⁴³ Будаев П. Работа профсоюзов на частных предприятиях. — Харьков, 1927. — 76 с.; Буянов В. А. О работе профсоюзов в частных и концессионных предприятиях: Долой неграмотность. — М.-Л., 1927. — 36 с.; Фрумкин Б. Профсоюзы и хозяйственное строительство. — М., 1928. — 98 с.

⁴⁴ Состояние арендной промышленности Украины в 1924—25 гг. и перспективы ее развития // Хозяйство Украины. — 1926. — № 7. — с. 79—88; Шулман И. Государственный и частный капитал в местной промышленности Украины // Там само. — 1924. — № 16—17. — С. 33—38; Частный капитал в народном хозяйстве СССР. Материалы комиссии ВСНХ СССР... — С. 300—502; Озерский Н. К вопросу об участии... — С. 17—22; На новых путях: Итоги новой экономической политики 1921—1922 гг. — Вып. 2. Финансы: Труды под ред. Комиссии СТО в составе В. П. Милютина, А. М. Лежавы и др. — М., 1923. — XIX, 146 с; Частный капитал в ценовой промышленности СССР // Вестник промышленности, торговли и транспорта. — 1926. — № 32. — С. 10—17; Крон Ц. Частная торговля в период ее вытеснения // Социалистическое хозяйство. — 1925. — № 4. — С. 36—44; Его же. Проблема частного капитала // Вестник промышленности, торговли и транспорта. — 1926. — № 12. — С. 23—28.

⁴⁵ Лєнін В. І. План проекту наказу від РПО // Повн. збір. творів. — Т. 43. — С. 370.

⁴⁶ Лєнін В. І. Інтерв'ю кореспондентів "Манчестер Гардіан". — Другий варіант (незакінчений) // Там само. — Т. 45. — С. 252.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Зинovieв Г. и Каменев Л. О середняке (Материалы). — Л., 1925. — С. 11

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Хрящева А. И. Подъем крестьянского хозяйства... — С. 48—57.

⁵² Там само.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Сабьянов Вл. Указ. соч. — С. 8—9.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Вольфсон М. Указ. соч. — С. 12—19.

⁵⁹ Карнаухов М. Торговля и финансы потребительской кооперации Украины в 1923—24 году // Хозяйство Украины. — 1925. — № 1—2. — С. 69—70; Белянин И. Торговля в районах Украины // Хозяйство Украины. — 1925. — № 3. — С. 148, 152; Его же. Кооперативная торговля (потребительская кооперация) // Там само. — 1925. — № 6. — С. 176—188; Коломойцев П. И. Вопросы торговой политики // Там само. — 1925. — № 1—2. — С. 26—30; Нурин А. Ближайшие задачи в области регулирования рынка и кооперации // Там само. — 1928. — № 10. — С. 128—129; Коломойцев П. На путях к общественной торговле // Там само. — 1927. — № 10. — С. 17—25.

⁶⁰ Ларин Ю. Советская деревня... — С. 369.

⁶¹ Там само. — С. 56—57.

⁶² Там само. — С. 57—58.

⁶³ Там само. — С. 58—60.

⁶⁴ Загорский С. О. К социализму или к капитализму. — Б.г. Берлин, 1927. — 308 с.

⁶⁵ Качинский В. Указ. соч. — С. 98—106; Его же. Очерки аграрной революции на Украине. — Харьков, 1923. — 112 с.

⁶⁶ Качинский В. Очередные задачи сельского хозяйства // Народное хозяйство Украины: Очерки и статьи по хозяйственному строительству Украины. Сборник второй. — Харьков, 1921. — С. 15—23; Его же. Сельское хозяйство в пролетарской революции // Хозяйство Украины. — 1921. — 6 ноября; Его же. Социализация сельского хозяйства на Украине. — К., 1919. — 29 с.

⁶⁷ Хрящева А. И. Группы и классы в крестьянстве... — С. 18—20.

⁶⁸ Крицман Л. Пролетарская революция и деревня. — М.-Л., 1929. — 576 с.; Его же. О внутренних противоречиях крестьянского двора // На аграрном фронте. — 1929. — № 3. — С. 7—26; Левенштам М. До питання про диференціацію селянських господарств на Україні // Більшовик України. — 1928. — № 8. — С. 37—53; Терлецкий Е. Дифференциация украинского крестьянства и колхозы // На аграрном фронте. — 1925. — № 2. — С. 55—70; Подвinsky О. Капітали в сільському господарстві України й перспективи їхнього розвитку. — Харків, 1929. — 124 с.; А з и-

зян А., Великевич И. Арендные отношения в советской деревне. — М.-Л., 1928. — 204 с.

⁶⁹ Подвинский А. Продукция и товарность сельского хозяйства Украины в 1913 году // Хозяйство Украины. — 1926. — № 11—12. — С. 173—188; Дობрогаєв В. Обложение и доходность сельского хозяйства // Там само. — 1928. — № 10. — С. 144—150; Мышкис В. С. Баланс народного хозяйства Украины // Там само. — 1928. — № 10. — С. 47—65; Альтерман А. Я. Проблема товарности зернового хозяйства с социально-экономической точки зрения // Там само. — 1928. — № 6. — С. 101—110; Соловейчик В. М. Основные вопросы 5-летнего плана реконструкции сельского хозяйства УССР // Там само. — 1928. — № 10. — С. 24—43.

⁷⁰ Студенский Г. А. Рента в крестьянском хозяйстве и принципы обложения. — М., 1925. — 113 с.

⁷¹ Студенский Г. А. Очерки по теории крестьянского хозяйства // Труды научно-исследовательского института сельскохозяйственной экономики. — Вып. VIII. — М., 1923. — С. 9—34.

⁷² Челинцев А. Н. Теоретические основания организации крестьянского хозяйства. — Харьков. — Агрономия, 1919. — 178 с.; Динамика крестьянского хозяйства (по материалам динамических переписей ЦСУ за 1920—1926 гг.). — М.: Новая деревня, 1928. — 40 с.; Русское сельское хозяйство перед революцией, 2-е перераб. и доп. изд. — М., 1928. — 239 с.; Макаров Н. П. Организация сельского хозяйства. — М. // Экономическая жизнь, 1926. — 556 с.; Его же. Рыночное молочное хозяйство и кооперация. — М., 1926. — 223 с.

⁷³ Чаянов А. В. Очерки по экономике трудового сельского хозяйства (с предисловием Л. Крицмана). — М.: Новая деревня, 1924. — 152 с.

⁷⁴ Там само. — С. 3.

⁷⁵ Чаянов А. В. Как организовать крестьянское хозяйство в нечерноземной полосе. — М.-Л., 1925. — 46 с., с табл.; Оптимальные размеры сельскохозяйственных предприятий / Из работ Научно-исследовательского института сельскохозяйственной экономики при Сельскохозяйственной академии им. К. Тимирязева. — 2-е изд. — М., 1924. — 87 с.; Организация крестьянского хозяйства / Из работ Научно-исследовательского института сельскохозяйственной экономики в Москве. — М., 1925. — 215 с., с илл.

⁷⁶ Чаянов А. В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации, 2-е, заново перераб. и доп. изд. — М., 1927. — С. 29.

⁷⁷ Там само. — С. 34.

⁷⁸ Там само. — С. 29—30.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Бухарин Н. О некоторых задачах нашей работы в деревне // Большевик. — 1924. — № 7—8. — С. 21.

⁸¹ Бухарин Н. И. Уроки хлебозаготовок, шахтинского дела и задачи партии: к итогам апрельского пленума ЦК и ЦКК ВКП(б). Доклад на собрании актива Ленинградской организации ВКП(б), 13 апреля 1928 г. — Л., 1928. — С. 34.

⁸² Зиновьев Г. Манифест кулацкой партии // Большевик. — 1927. — № 13. — С. 34—39.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Кантор М. Неонародничество в тисках противоречий // Большевик. — 1927. — № 9. — С. 28—39; Аболин Арт. Накопление в крестьянском хозяйстве и кооперация // Там само. — 1928. — № 3. — С. 36—38; Никулихин Я. О крупном и мелком хозяйстве в земледелии // Там само. — 1928. — № 17—18. — С. 46—48; Готский Л. К вопросу о политике цен на сельскохозяйственные товары // Там само. — 1928. — № 20. — С. 47—48; Белецкий М. Кооперативный план Ленина и его толкователи // Там само. — 1927. — № 22. — С. 91—92.

